

постојања и у његов простор су уписани различити аспекти владајућих норми друштвености и чулности, који стоје спрам воље појединца и искушавају његову снагу да им се одупре и супротстави.

Ипак, нови роман испоставља се као много мрачнији од првог. *Прелест* је дубоко узнемирујућа слика живчане слабости, непрекинуте егзистенцијалне тескобе појединца чије ставове диктира уништавајућа жеља да изигра, понизи и потчини свет себи. Без обзира на неколико неочекиваних обрта у последњих десетак страница романа који тексту дају нарочито убрзање и хронолошки скок у две године унапред, чини се да Максим Туманов не успева да до краја *самог себе* и своје обмане потчини себи. Роман постиже изванредну заокруженост: он се завршава онако како и почиње, генерацијским окупљањем на којем се констатује да „су некад били свежи и пуни поверења у живот”, а да су сад „сви у сирћету”. Максим „увек изгледа боље у односу на то како се осећа”: упркос наизглед коначно стабилном породичном животу, рецидиви бившег живота и свих почињених злоба и даље га походе у облику најмучније опомене – халуцинације, или коментара генерацијских другара. Једино оздрављење и искупљење пружа крајње интимно отварање себе према старом пријатељу, Растку, и пуцање емотивних брана у катарзичном, загрцнутом дијалогу натопљеном сузама.

Мрп Каџарина Н. ПАНТОВИЋ
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Докторске студије
einekleinefrau94@gmail.com

ЦРЊАНСКИ, СТРАНАЦ У СВОЈОЈ КУЛТУРИ

Мило Ломпар, *Црњански – биографија једног осећања*, Православна реч, Нови Сад 2018

Пошто се у своје две претходне монографије посветио делу Петра Петровића Његоша¹, Мило Ломпар вратио се својој „младачкој љубави” – Милошу Црњанском. У својим ранијим књигама о класику нашег модернизма, он је приступао његовом делу са различитих страна: у студији *О завршећку романа* (1995; друго, измењено издање 2008) испитивао је не само смисао завршетка *Друге књиџе Сеоба*, како је назначено у поднаслову, већ и много ширу проблематику списатељских поступака

¹ *О иџрагичком иеснику*, Албатрос плус, Београд 2010; *Њеџошево иесниџиџво*, СКЗ, Београд 2010 (друго, проширено издање 2017).

и наративних техника Милоша Црњанског; у књизи *Црњански и Мефистофел* (2000; друго, измењено издање 2007) анализирао је иманентно присуство ђавола у *Роману о Лондону*; у *Ајолоновим љушоказима* (2004) комбиновао је гадамеровску херменеутику и фукоовски постструктурализам како би протумачио скривена значења текстова Црњанског, али и његов парадоксални статус у нашој култури. У својој последњој књизи наставио је, рекло би се, тамо где је стао пре скоро деценију и по.

Судећи по наслову, Ломпар се овога пута подухватио жанра биографије, но то очекивање брзо бива развејано. Иако су збивања углавном изложена временским редоследом, ауторова намера није била да реконструише целину вијугавог и трновитог животног пута Милоша Црњанског. Онима који факте претпостављају интерпретацији понудио је, при крају књиге, на двадесетак страница хронологије, наговештај таквог читалачког доживљаја, али се, у целини гледано, држао подаље од класичног биографизма. Неке чињенице, попут чувеног двобоја с пилотом Сондермајером, нису могле бити заобиђене, али акценат није на судбоносним догађајима, авантурама, анегдотама и другим спољашњим биографским елементима. Уместо зачињеног епског наратива, Ломпар исписује драму пишчеве унутрашње биографије, настојећи да означи доминантно духовно и егзистенцијално језгро у ствараочевој личности. У ту сврху, ослањао се на разноврсну грађу: подробно је анализирао пишчеву преписку, познату и непознату, његове политичке чланке и реакције других на те чланке, као и поједина дела његовог опуса. Писана у разуђеним паралелама, које подразумевају и импликације присутне у светској књижевности, са репрезентативним познавањем друштвених и идеолошких кретања, ова студија настоји да у једну интерпретативну жижу споји садржаје друштвене, културне, књижевне и егзистенцијалне херменеутике.

Ломпарова монографија о Црњанском компонована је од 26 поглавља, различитих по дужини, по обрађеним темама, понекад чак и по стилу који варира од књижевно-научног, преко филозофског, до књижевноуметничког. Засебно посматрана, нека од тих поглавља, попут уводног или завршног, представљају ремек-дела савремене српске есејистике, па би се књига могла читати и као збирка огледа у чијем се тематском језгру налази један човек, али увек у релацији са другима, махом опонентима. Отуда би њен алтернативни наслов могао гласити *Црњански као љолемићар* или, у духу нашег времена, „интерактивни Црњански”.

У средишту пажње нашле су се три чувене полемике вођене крајем двадесетих и у првој половини тридесетих година прошлог века, у периоду који Ломпар назива *љрекрејшним годинама* пишчевог живота, показујући да су се тада искристалисали „епохални вектори светскоисторијског кретања” који су заувек преодредили положај Црњанског у нашој култури, као и у међународном контексту. О којим полемикама је реч? Прва је била вођена током 1929. године са књижевним одбором Српске

књижевне задруге, најпре са критичарем Марком Царем, који је, у својству рецензента, одбио да предложи за штампање рукопис *Љубави у Тоскани*. Ова расправа обелоданила је неутемељеност Црњанског у свету грађанске интелигенције којем је у младости тежио, јер је за тај свет био субверзиван на неприхватљив начин – не као левичар, револуционар, комуниста, него као неко ко изнутра ремети његов поредак. Овај статус био је, с друге стране, незахвалан и у односу са радикалним модерним, са којима је делио поетичке али не и политичке ставове. „Његова позиција остаје *јеретичка*”, пише Ломпар: „за традиционалисте, чак и традиционалне модерне, он је одвише радикалан; за надреалисте, он је то недовољно” (стр. 91).²

И пошто је већ у полемици са СКЗ-ом искусио шта значи остати сам на јавној сцени, он ће то још болније осетити тридесетих година, када у два наврата дође у конфронтацију са писцима леве оријентације. Прво је, марта месеца 1932. године, ушао у спор са Нолитовим ауторима, у чије је име иступао критичар Милан Богдановић. Полемика се водила на терену културне политике и трајала је свега десетак дана, али су њена жестина, одједи и далекосежни значај били обрнуто пропорционални дужини трајања. Као епилог дошао је апел групе интелектуалаца против идеја Црњанског о угрожености домаће књиге обиљем превода осредње стране литературе. Осим левичара – Јована Поповића, Марка Ристића, Велибора Глигорића, Пјера Крижанића – међу потписницима су били и писци грађанске, па чак и десне оријентације: Нико Бартуловић, Григорије Божовић, Милан Кашанин, Десанка Максимовић, Вељко Петровић и Светислав Стефановић. Испоставило се не само да је Црњански остао потпуно усамљен него и нешто још важније: да „постоји скривени савез грађанске и левичарске интелигенције” (124). Тиме је, по Ломпаровим речима, писац „додирнуо *друшћивени џабу*, јер је оголио дубински спрег на којем постоји свет културе”, спрег који је „наставио – у различитим идеолошким системима – да постоји у разноврсним стадијумима историјског кретања” (125).

Овај још тежи пораз није, међутим, сасвим обесхрабрио Црњанског нити је угасио његов полемички жар. Трећу значајну полемику водио је са Мирославом Крлежом у пролеће 1934. године, поводом свог текста „Оклеветани рат”, који није написао ради апологије рата као таквог, како су многи тумачили, већ ради величања одбрамбеног херојства – у првом реду српског у Великом рату. Његов циљ била је одбрана тог рата од релативизација које су тих година стизале из табора оних који су, како у свету тако и код нас, иза пацифизма скривали своју политичку пропаганду. И мада је у овој полемици био најубедљивији до тада, она му је,

² Сви наводи биће дати са пагинацијом у заградама, према другом, брошираном, незнатно проширеном издању књиге, које је изашло неколико недеља после првог.

уместо сатисфакције, донела аутсајдерску идентификацију. Црњански је, наиме, схватио да се његов сукоб са „корелативним дејствима грађанске и левичарске интелигенције” не води само на унутрашњем плану већ да културнополитичке силе са којима се сукобио „имају интернационалне ослонце” (190). Тако се нашао на ветрометини доминантних светскоисторијских дејстава у XX веку и ту ће остати трајно, укључујући и године егзила.

Исцрпан приказ ових полемика, које је Мило Ломпар смишљено поставио у средиште своје студије, открива нам *йוליјичко биће Милоца Црњанског*, што би такође могао бити наслов књиге. Какви су његови политички ставови? То питање је и даље предмет контроверзи, а вероватно ће занимати и већину данашњих читалаца. Аутор показује како пишчеви младалачки политички чланци нису били ни левичарски ни десничарски: „ако кажемо да је био националиста, онда треба рећи – југословенски” (204). Но, како подлога таквог национализма није могла бити непостојећа нација, он ју је пронашао у држави. „Државна идеја је можда била његова водећа мисао, сасвим тотализована у свом садржају, што се преносило на идеологију унитарног југословенства – готово да је знао да подлегне оном што је Касирер звао *миш о држави*” (204), тврди Ломпар, додајући да је ово осећање било праћено повишеном осетљивошћу на покушаје релативизовања државотворне идеје. „Добар део марксизма који заноси омладину, само је маска разних сепаратиста”, писао је Црњански, луцидно запажајући још једну чињеницу: да се иза марксистичке антидржавне реторике крије „хабзбуршка константа” – „велики, отровни паук инфамног, предратног Беча” (206).

Југословенски етатизам био је пишчева идеологија све до средине тридесетих година, када наступа отрежњење. Тада је схватио да је идеја југословенства неодржива, јер се, упоредо са њеним јачањем код Срба, код Хрвата и Словенаца ствари развијају у супротном смеру – ка истицању националних посебности. И он се, „после петнаест година горких самообмана”, враћа српском становишту. Али „када је проговорио о интегралној српској културној и историјској егзистенцији, Црњански је дотакао *шабу*” (216), још једном, у кратком временском интервалу, и са још тежим последицама. Уследили су напади и здесна и слева, а *Идеје* од 15. јуна 1935. године су забрањене. Биће, међутим, потребно само две године да би и наша грађанска интелектуална елита увидела истинитост његових ставова. Но, ако су ставови и прихваћени, човек није. Да је Црњански у грађанском Београду остао *persona non grata* види се из учтиво али хладног тона којим му Слободан Јовановић одговара на његово интересовање за придруживање управо основаном Српском културном клубу. „И када се усвоји његово мишљење о српском становишту, када се покаже да је оно било исправно, он остаје непожељан, јер остаје *сйранец*” (219), показује Ломпар, закључујући да, у крајњој консеквенци, „Црњански

није могао да се у потпуности поистовети ни са једном од расположивих политичких оријентација” (240).³ Каква му је онда представа о друштвеном поретку могла бити најближа, пита се аутор и сугерише: „Била би то модерна верзија просвећеног апсолутизма” (242). Такав систем, нажалост, више није био могућ.

Политичке полемике Црњанског вишеструко су откривалачке. Осим што откривају његов судар са силама епохе, оне „показују његову природу, људску и уметничку, да би на крају – деловале као предодређујући сигнал онога што се тек има догодити” (200). Јер, репутација националисте, десничара и симпатизера фашиста, коју су му пре рата прибавили левичари у Југославији, сустићи ће га и у Британији. Упркос свим квалификацијама које је поседовао, за њега достојног посла у Лондону није било, док га је у домовини Марко Ристић прогласио „мртвим песником”. „Он се, у најмрачнијој деценији свог живота, између 1945. и 1956. године, нашао опкољен са свих страна” (282), једва преживљавајући са женом у крајњој оскудици, прокажен, после једног чланка, и од стране српске емиграције. Помисао на самоубиство ни раније му није била страна, али је механизам стваралачке сублимације био спасоносан и у његовом случају – уместо њега, убиће се његов јунак Рјепнин, као што се некада уместо Гетеа убио Вертер.

Поглед-са-дна, којим је у том часу посматрао свет, био је за Црњанског нови вид егзистенцијалног искуства, свакако некомфоран, али користан у трагању за новим путевима у роману. У томе му је од помоћи било и писање за Стојадиновићев часопис *El economista*, који је излазио у Аргентини. Почео је да сагледава економске законитости у позадини историјских збивања, да боље него раније разумева историјске процесе. Ломпар показује како Црњански „своју критику идеологије новца – тако приповедно и симболички разгранату у *Роману о Лондону* – оснива на својој критици западне демократије” (238). Понеки публицистички увиди, попут оног да је американизација у Енглеској захватила и начин прославе Божића, па се уместо Христа слави Божић Бата, далековидо наговештавају потоње глобализацијске феномене.

Осећање за историјске процесе, међутим, код Црњанског није било праћено осећањем за историјски тренутак, па је несавременост једна од главних карактеристика његовог друштвеног бића. У том смислу, аутор га виспрено сагледава у контексту двојице великих савременика: „Упркос

³ „Као поклоник јаке државе и антидемократског усмерења, он је могао бити близак нацистичкој Немачкој и фашистичкој Италији, али као словенофил (русофил) никако се није могао са њима безусловно идентификовати. Као словенофил, антидемократа и приврженик јаке државе, могао је бити близак Совјетском Савезу, док као изразити антикомуниста управо то никако није могао бити. Као антикомуниста пак могао је бити склон западним демократијама, али као антидемократа није им никако могао бити близак” (240).

сталној тежњи, није умео погодити *дух ипренуџика*, што је лако полазило за руком толиким опортунистима, док је Андрић у томе био и ненадмашан и маестралан. [...] док се Црњански – тако је историја распоредила – кладио на *нишџа*, што је и добио, Крлежа се кладио на *нешџо*, па га је комунистички режим – као остварење револуције – *нечим* и издвојио. Само се Андрић кладио на *све* – грађански спој са комунизмом, синтеза противречних епохалних кретања, готово безобални опортунизам – и све је и добио” (417).

Иако се није појављивао у полемикама са Црњанским нити је потписао апел против њега, Андрић је овде, као и на многим другим местима у књизи, приказан као његова сушта супротност. Мада су практично били исписници и упоредо ступили на књижевну сцену, а по таленту били приближно равни један другом, њихов друштвени успех био је у огромној несразмери у Андрићеву корист и то још од међуратног периода. Зашто је било тако? То је питање којим се Ломпар бави у више поглавља и из различитих углова, па однос двојице писаца – хотимично или не – прераста у лајтмотив његове студије. Стога би њен наслов могао бити и *Андрић и Црњански као антићиди*, што би у сећање призвало Николу Милошевића, још једног аутору драгог аутсајдера наше књижевности. Систематски спроводећи поређење по супротности, Ломпар инсистира првенствено на критеријуму прихваћености у култури, мада су драгоцене његова запажања о чисто књижевним опозицијама, нарочито у поглављу „Самотник”, једном од најбољих у књизи. Тамо се, између осталог, анализира различит однос према језику Андрића и Црњанског – једног „традиционалног” и једног „радикалног” модернисте.⁴

Описујући диспропорцију њиховог друштвеног успеха, Ломпар проналази аналогije у чувеним антиподима светске литературе – Гетеу и Шилеру, Толстоју и Достојевском, Елиоту и Паунду – да би дошао до следећег закључка: „Иво Андрић је неминовна фигура на дугачком, дугачком списку победника, као Ман, док је Милош Црњански исто толико неминовна фигура на дугачком и чудесном списку губитника, као Џојс” (428). Приказ начина на који је Андрић освајао своју олимпску позицију није нимало ласкав по њега, а обиље аргумената који сенче његов морални лик постепено га издвајају као негативног јунака књиге. Но, то би претпостављало да је Црњански њен апсолутни позитивац, што, међутим, није случај – представа није црно-бела. Какав је, на крају крајева, Ломпаров Црњански?

Рекло би се, пре свега, човек од крви и меса, генијално даровит и креативан, чврст, бескомпромисан и доследан, али са многим људским

⁴ „Црњански и Андрић имају вишеструко различито схватање језика: и као *језичко* (запета), и као *сџилско* (јасноћа), и као *ћоећичко* (модернизам), и као *кулћурно* (Вук), и као *друћћивено* (грађански свет). Јер, Андрић представља *норму*, Црњански њену *субверзију*” (425).

слабостима: горд, славољубив, нарцисоидан, напрасит. Анализом преписке и чланака, нарочито из младалачког доба, врло убедљиво, на моменте дирљиво, приказана је његова потреба да буде признат и вољен, првенствено међу колегама. Писма Марку Ристићу и Андрићу готово су вапаји за блискошћу, а ласкаве похвале Крлежи у сећањима на Загреб из године 1929, упркос једној Крлежиној заједљивости која им је претходила, Ломпар тумачи као „скривено постојање једног позива на генерацијску и поетичку солидарност” (185). Узалуд. Са Ристићем и Крлежом завршило се бурним раскидима, са Андрићем, увек дистанцираним, полагањем удаљавањем. И тако је, унутар своје културе, Милош Црњански, плебејац по социјалном инстинкту а аристократа по духу, увек остајао странац. „У егзилу једном – у егзилу увек: упркос протестима или аплаузима публике. Било је то аутентично осећање: странац, Црњански” (473). Утеха пред вечношћу може му бити то што је у Милу Ломпару пронашао поклоника који је тај трагични положај умео и да препозна и да га врхунски артикулише. Књига *Црњански – биографија једног осећања* није апологетска, али јесте „књига дубоке оданости”. Она је књига љубави према писцу, а не заљубљености у њега.

Др Јован Ч. ПОПОВ

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за општу књижевност и теорију књижевности

jpopovns@eunet.rs

У СРЕЋНОМ САГЛАСЈУ

Катарина Рорингер Вешовић, *Земаљско и светио у љубави*, Архипелаг, Београд 2018

У књизи *Земаљско и светио у љубави* Катарина Рорингер Вешовић описује и тумачи дело савременог српског песника, романописца, приповедача, есејисте, преводиоца, теоретичара и тумача књижевности Драгана Стојановића. Назначена студија је, по свему, настала из читалачке запитаности, а потом и намере да се системагизује и анализира Стојановићев књижевни рад у свим његовим облицима, а да се притом посебна пажња скрене на фикционални део ауторовог опуса, те тако допринесе његовој критичкој ревалоризацији.

Херменеутички пут Катарине Рорингер Вешовић полази од тезе да Стојановићево дело, узето у целини, показује хомоген раст из истог извора, тематску концентрацију сличних особина и висок степен сми-